

2. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ՀԱՎՈՒՑ ԹԱՌԻ ՎԱՆՔԸ

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՎՆԱՐԿ

Հավուց թառի նշանավոր վանքը գտնվում է այժմյան Կոտայքի շրջանում, Գառնի գյուղից մոտավորապես 4 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևելք, Գառնի գետի ձախ ձորանցքին: Վանքն իր անունը ստացել է նրա շուրջը տարածվող նույնանուն գյուղից, որի ավերակների մնացորդները, ընդարձակ տարածության վրա, մինչև այսօր էլ պահպանվել են: Մտեհնագրական աղբյուրներում վանքը կոչվում է Հալոց թառ, Հավու թառ և Հավուց թառ անուններով. ամենից գործածականը Հավուց թառ անունն է:

Վանքը բաղկացած է երկու խումբ հուշարձաններից, որոնք գտնվում են իրարից քառորդ կիլոմետրաչափ հեռավորության վրա: Արևմտյան խումբը գտնվում է անմիջապես ձորանցքին եղած բլրաձև բարձրության վրա, ըստ որի ձորի աջ ափից նայողին թվում է, թե մի մեծ, թևատարած հավը թռչել է բարձունքի կատարին. իսկ արևելյան խումբը գտնվում է սարահարթի վրա, անտառի եզրին:

Ոմանք այդ երկու խմբերը տարբեր վանքեր են ենթադրում՝ արևմտյան խումբը՝ համարելով Աղջոց Ս. Մտեհանոսի վանքը, իսկ արևելյան խումբը՝ Հավուց թառի Ամենափրկիչ վանքը: Սակայն այդպիսի կարծիքը միանգամայն անհիմն է, որովհետև ինչպես հայտնի է, Աղջոց Ս. Մտեհանոսի վանքը գտնվում է Հավուց թառի վանքից ավելի քան

7 կիլոմետր դեպի արևելք, Ելլիջա նախկին գյուղին մոտիկ, Վեդու շրջանում:

Թե ե՞րբ է հիմնադրվել այդ հուշականուն մենաստանը, ստույգ հայտնի չէ: «Տօնապատճառ» վերտառությունը կրող մի ձեռագրի հիշատակարանում, որը վերագրվում է ԺԳ դարին, ասվում է. «Շինեցաւ սուրբ և հուշակաւոր բաղմածողով մեծ մենարխ Են Հալոց թառ ի սուրբ թարքմանչացն՝ ի Սահակ հայրապետէ Հալոց և ի Մեսրոփ վարդապետէ ԴԶ և ԻԳ ամի ծննդեանն Քրիստոսի, ի թագաւորութեան Հալոց Վռամշապ(հ)ոյ, ի թագաւորութեան Հոռոմոց Արկաղեոսի և Ոսերիոսի, և ի պատրիարքութեան Յոհաննու Ոսկերբանի»:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի մի շարք վանքերի, դրանց թվում նաև Հավուց թառի և դրան մոտիկ գտնվող Այրիվանք—Գեղադավանքի և Աղջոց Ս. Մտեհանոսի վանքերի հիմնադրումը ավանդաբար վերագրվում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչին և Ս. Սահակ Պարթևին: Վերը մեջ բերված հիշատակարանն էլ, ամենայն հավանականությամբ, պետք է գրված լինի այդ ավանդությունների հիմաս վրա: Պետք է նշել նաև, որ Հավուց թառի վանքի սահմաններում կատարված հնագիտական հետազոտությունները չեն հայտնաբերել նյութական մշակույթի այնպիսի մնացորդներ, որոնք հաստատեին այդ ավանդության պատմական հիմքերը:

1 Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950 թ., էջ 351:

Մխիթար Այրիվանցու վկայությամբ Հավուց թառի վանքը կառուցում է Քեղո Գեվորգ իշխանը։ «Շինի և Հաուց թառն ի Գեորգեայ իշխանէն Քեղոյ»², դնելով դրա կառուցումը 1001—1011 թվականների ժամանակաշրջանում։

Վանքում եղած մի արձանագրության համաձայն, որը մեջ ենք բերում ստորև, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին 1013 թվականին այստեղ կառուցում է մի կրկին եկեղեցի՝ ամենափրկիչ մասունքը պահելու համար։ «Թուին ՆԿԻ. ի թագաւորութեանն Գագայ և ի հայրապետութեանն Տեառն Սարգսի ես Գրիգոր Մագիստրոս վերստին շինեցի զեկեղեցիս յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց, նաև ի տէրանց աշխարհիս զանձագին արարի զվայրս սորա լերամբն և դաշտամբն և ամենայն կազմութեամբ որ ի սմա քառադէմբ շորս անկեամբ յաջամբ և հակեկամբ ի դիմանց և ի թիկանց. և տուաք յիշատակ անշնջելի արձանագրով և աշխարհակալ թագաւորի թղթովն և կայսերական կնքովն հաստատեցաք ձեռագրով և հայրապետական նամակաւն։ Եւ ի նաւակատիս տաճարիս զոր շինեցաք զհայրենիս մեր սուրբ եկեղեցւոյ՝ որ է Հայոց թառ, հանգստարան և աւթարան անձեռագործ սուրբ պատկերին Յիսուսի Քրիստոսի որ ի փայտին, խնդրելին Յովհաննու աւետարանչին, հրամանաւ Մօր Տեառն մերոյ Սուրբ Աստուածածնին. և նորոգեալ հաստատեցաք վերստին զսուրբ ուխտս վերջինս քան զառաջինն. աստ եղաք զվէմն հաւատոյ հիման սուրբ եկեղեցւոյ Գրիգոր Վահրամ պատանին»։

«Վերոյ գրեալ արձանս գրեալ կայր ի վերայ Սուրբ Ամենափրկչին արքայաշէն դարպասին, դուրս կոյս հարաւակողմն ի վերայ մեծ լուսանցոյց պատուհանին, որ ի շարժմանէն խախտեալ կայր։ ՌՃՀ (1721) թուին Աստուածատուր կաթողիկոսն կամեցաւ վերըստին նորոգել. ի քակելն՝ ես մեղաւոր ծառայ սուրբ տանս՝ Քուրդ Յովհաննէս, իմ ձեռամբս վեր առի զարձանս զայն և գրեցի աստ»³։

Վերոհիշյալ արձանագրությունը տեղում չլինելու, ինչպես և նրա գտնվելու տեղի և արտագրելու հանգամանքների մասին՝ վանքի միաբան Քուրդ Հովհաննէսի տեղեկությունները մեջ ենք բերում Ալիշանից։

Արձանագրության մեջ նշված «վերստին շինեցի զեկեղեցիս» և «զոր շինեցաք զհայ-

րենիս մեր սուրբ եկեղեցւոյ» որ է Հայոց թառ» դարձվածքները որոշակի կերպով ցույց են տալիս, որ մինչև Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից հիշյալ եկեղեցու կառուցումը, արդեն գոյություն ունեւր վանքը, ինչպես այդ մասին վկայում է Մխիթար Այրիվանցին։ Բացի այդ, Գրիգոր Մագիստրոսը այդ եկեղեցին շինում է որպէս «հանգստարան և աւթարան անձեռագործ սուրբ պատկերին Յիսուսի Քրիստոսի որ ի փայտին»։ Դրանից էլ հետևում է, որ հենց այդ ժամանակներում պետք է Ամենափրկիչ մասունքը Դարույնի Ամենափրկիչ եկեղեցուց բերված լինի Հավուց թառի վանքը, որից հետո սկսել է կոչվել նաև Ամենափրկիչ Հավուց թառի վանք։

Հաջորդ տեղեկությունը Հավուց թառի մասին մենք գտնում ենք վանքի պարսպի արեւելյան պատի մեջ, մուտքից վերև դրված մի խաչքարի վրա, հետևյալ ձևով. «Յիշէք Քրիստոս զՀաբան զորդի Սմբատա զծառա... և ողորմեա ամէն-ամէն։ Թվ. ՎԼ. էր» (1081)։

Վարդան Բարձրբերդցի պատմիչը տեղեկացնում է, որ «պատանին Յովսէփ... որ էր պարսիկ ազգաւ ի զեղջէն, որ Նորաշէն կոչի ի սահմանս Դունայ», 1168 թվականին նահատակվելով Դվինում, ոմն Սարգիս նրա դին բերում և թաղում է Հավուց թառի վանքում⁴։ Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ, Զաքարե սպասալարի կողմից 1205 թվականին Լոռի քաղաքում հրավիրված ժողովին, ի թիվս այլ երևելի հոգևորականների, մասնակցում էր նաև Հավուց թառի առաջնորդ Նղիա եպիսկոպոսը⁵։

Այդ նույն ժամանակաշրջանում, այսինքն ժԲ—ԺԳ դարերում, ինչպես այդ ցույց են տալիս հնագիտական ուսումնասիրությունները, պետք է կառուցված լինեն վանքի զավիթը, Ս. Կարապետի անվան եկեղեցին, դամբարան-զանգակատունը, միաբանության բնակելի շենքերի մի մասը, որոնց կառուցման մասին բացակայում են մատենագրական և վիճագրական տեղեկություններ, ինչպես և բարձունքի վրա եղած խմբում գտնվող խաչարձանը՝ 1211 թվականին, Ս. Կարապետ կոչվող մատուռ-դամբարանը՝ 1213 թվականին, մի տապանաքար՝ 1246 թվականին՝ համաձայն նրանց վրա փորագրված արձանագրությունների, որոնց ավելի հանգամանորեն կանգրադառնանք համապատասխան տեղում։

ԺԳ դարի վերաբերյալ Հավուց թառի մա-

² «Մխիթարայ Այրիվանցւոյ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860 թ., էջ 57։

³ «Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանայց», տեղագրեաց Զ. Ղ. Ալիշան, Վենետիկ, 1890 թ., էջ 354—355։

⁴ «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցւոյ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861 թ., էջ 168։

⁵ «Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ», Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 162։

սին առանձին տեղեկություններ են պահպանվել նաև ձեռագրերի հիշատակարաններում. մեջ ենք բերում դրանցից անհրաժեշտ տեղերը կամ նշում աղբյուրները՝ ժամանակագրական կարգով:

«Աստուած ողորմի կազմողի սորայ Գերգայ և իւր ծնողաց, ամէն: Թվականութիւնս Հայոց ՉԽԳ (1294): Զպատուական քահանէ զԱմենաազ որ հալալ վաստակոց իւրոց ըստացաւ սայ յիշատակ իւր և ծնողաց, որք կարդէք ասացէք Աստուած ողորմայ իւր և ծնողի իւրոյ, ամէն...»:

Ես անարժան և մեղուցեալ սուտանուն կոչեցեալ Ամենաազ հալալ արդեանց իմոց գնեցի զսուրբ զԱւետարանս ի գաւառէն Գառնու ի վանացն Հաւու թառ...»:

«Ի թականութեանս Հայոց ՉԽԶ (1297), ի թագաւորութեանս բարեպաշտ և աստուածասէր թագաւորին Հայոց Հեթմոյ՝ մեծի և յաղթողի. և ի կաթողիկոսութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի. և յաշխարհակալութեան Ղազան զանին, և ի մերոյս նահանգի տերութեան խոշարին և Զաքարիայի որդոյ նորին և ի տէրութեան մերոյ սուրբ ուխտիս Հայոց թառայ պարոն Բիսութային և խոյանձային... ի դառն և յանրարի ժամանակի աւարտեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Գրիգորոյ նուաստ և փցուն գրչի, յոգնամեղ և փանաքի եղբաւր. ի սուրբ և ի հոշակաւոր և յաստուածաբնակ ուխտիս Հայոց թառ յորջորջելոյ՝ ընդ հովանեաւ Կաթողիկէ եկեղեցոյ Սուրբ Սիոնի և աստուածօրնկալ Սուրբ Ամենափրկչիս...»:

Վասն որոյ ես մեղաւոր Գրիգոր գրիչ աղաչեմ իշխել ի Քրիստոս և զիս և զծնաւդսն իմ: զԱրրահամ ուռուցիչն իմ և զՄխիթարիչ հայր իմ...»:

....Գրեցաւ աղաթամատոյցս այս ձեռամբ [Գր]իգորոյ: Ի թիվ. ՉԽԷ (1298). ի մեծ մեհնաստանիս Հայոց թառ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ամենափրկչիս...»⁶:

Ստեփանոս Օրբելյան պատմիչը, խոսելով ԺԳ դարի վերջերին Հայ եկեղեցու ներսում ծագած դավանաբանական վեճերի մասին, տեղեկացնում է, որ Հայոց Գրիգոր Անավարդեցի կաթողիկոսի դեմ 1296 թվականին գրած թուղթն ստորագրել է նաև Հավուց թառի առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոսը⁷:

ԺԴ դարին վերաբերող Հավուց թառի վանքի մասին ոչ մի հիշատակություն չի պահպանվել:

6 Գառնգին աբեղյակոպոս Հովսեփյանց, «Հավուց թառի Ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձաններ հայ արվեստի մեջ», Երուսաղեմ, 1937 թ., էջ 90—91:

7 «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբելյան աբեղյակոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 46:

Հավուց թառի մասին նկատելի չափով շատ են ԺԵ դարեն եկող տեղեկությունները, մասնավորապես ձեռագրերի հիշատակարաններում: Այդ իսկ տեսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում 1423 թվականին Գեղարգավանքում գրված մի ձեռագիր Մաշտոցի հիշատակարանում պարունակվող տեղեկությունները: Մեջ ենք բերում այդ հիշատակարանը լուրջ կրճատումներով:

«...Աւրհնութեանց աւրհնաբեր գիրքս այս Մաշտոց մեք՝ նուաստ և անպիտանք Սարգիս քահանա և Դաւիթ ստացանք... յիշատակ ծնողաց մերոց և մեզ: Սարգիս ծերունի և պատուական քահանայն ի սուրբ ուխտէս Հաւուց թառ զթուղթն պատրաստեաց, և ես՝ անյիշելի Դաւիթ գրեցի զգիրքս...: Եւ ընծայեցաք զսա ի սուրբ ուխտն Հաւուց թառ, ի դուռն Սուրբ Կաթողիկէին, և Սուրբ Աստուածածնիս, և Սուրբ Յարութեան, և ամենազօր Սուրբ Ամենափրկչին և այլ սրբոց: Եւ եղև գրչութիւն սորա ի նախադրական սուրբ ուխտն՝ ի մեծ Այրիվանս, և կատարումն գրոցս՝ յաստուածապաշ գիւղաքաղաքս Գառնի, առ դրան սուրբ և հրաշափառ Կաթողիկէիս և այլ եկեղեցեացս, ի թվին ՊԶԲ (1423), ի հայրապետութեան Տեառն Պաւլոսի Գառնեցոյ՝ սրբազան կաթողիկոսի, և ի վերադիտողութեան սուրբ ուխտիս Հաւու թառ՝ հեղահոգի և սրբասէր և մաքրամիտ և մեծազգի արհիպատիւ եպիսկոպոսի Տէր Զաքարիա...: Յիշեցէք ի սուրբ պատարագն զՍարգիս քահանայն, և զծնողսն նորա զՄեհնան և զԱստղիկն, և զիս զբաղմամեղ սուտանուն քահանայ զԴաւիթ գրիչ, և զծնողսն իմ...»⁸:

Սանահնի վանքում 1424 թվականին գրած մի այլ ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանում նույնպես տեղեկություններ են պարունակվում Հավուց թառի մասին:

«...Սպիտակացեալ ալեալք և լուսափայլեալ հոգւով, ի տես համբակաց մաքուր կուսութեամբ սրբասէր քահանայս Մատթէոս, յԱյրարատեան գաւառէս, սննդեամբ ի բարձրագիտակ յականաւոր և ի գերահռչակ սուրբ ուխտէն Հայոց թառոյ, առ որ մեծաւ փափազմամբ ցանկացող եղեալ այսմ աստուածաշունչ կտակի և Աւետարանի...»:

Արդ, եղև զբաւ գրչութեան սորա ի շրջագալութեան Հայկազեան տումարի ՊԶԳ (1424), յամի որում եղև սաստիկ մաստաւրածամ, առ ի խրատ մեղաց մերոց: Ի թագաւորութեանս Վրաց Ալէքսանդրեա, և ի բռնակալութեան տանս Հայոց թուրքման Սքանդարի, և մեզ թագաւորելոյ՝ Քրիստոսի:

⁸ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա (1401—1450 թ. թ.), Երևան, 1955 թ., էջ 303—304:

Աստուծոյ, ի հայրապետութեան Տեառն Պաղոսի: Յաստուածապահ գաւառիս Լաւոյ, ի յերկնահանդէս, մեծարգոյ և ի գերահռչակ ուխտի Սանահին վերաձայնելոյ...»⁹:

Քովմա Մեծոփեցին տեղեկացնում է, որ ինքը և իր ընկերակից աշակերտները, իրենց ուսուցիչ՝ մեծանուն վարդապետ Հովհաննես Մեծոփեցու հետ միասին այցելել են Հավուց թառի վանքը¹⁰: Տեղում պահպանված մի արձանագրութիւնից իմացվում է, որ Հովհաննես Մեծոփեցու իր աշակերտների հետ Հավուց թառ այցելութիւնը տեղի է ունեցել 1407 թվականին: Այնուհետև Քովմա Մեծոփեցին տեղեկացնում է, որ երբ վախճանվում է Հովհաննես Մեծոփեցին, նրա աճյունը բերում և ամփոփում են Հավուց թառի վանքում, «ի հանգստարանի նոր վկային Յովսէփայ և Նղիա վարդապետին ի մեծահանդէս ուխտն Հայոց թառ»¹¹:

Նույն Մեծոփեցու վկայութեամբ, 1411 թվականին Կիրակոս Վիրապեցի կաթողիկոսի ընտրութեանը մասնակցում էր նաև Հավուց թառի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսը: Իսկ դրանից երկու տարի հետո՝ 1443 թվականին, նույն Զաքարիա եպիսկոպոսը ակտիվ մասնակցութիւն է ունենում Կիրակոս կաթողիկոսին հայրապետական Աթոռից զրկելու և Գրիգոր Մակվեցուն կաթողիկոս ընտրելու գործում¹²:

Հավուց թառի մասին հաջորդ տեղեկութիւնը վերաբերում է 1458 թվականին՝ մի ձեռագիր շարականի հետևյալ հիշատակարանում.

«... Գրեցաւ ի Զէ. (1458), ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի, և սուրբ և ի գերահռչակ ուխտս, որ կոչի Հայոց թառ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Ամենափրկչի, և երկնամասն սուրբ խորանաց, և հրաշափառ սուրբ Կաթողիկէի, և լուսոյ Մաւր Սուրբ Աստուածածնի, և սուրբ Աջոյն Թաղէոսի առաքելոյ և Սուրբ Յակոբ Նշանին, ձեռամբ փծուն գրչի Ստեփանոս կրանատրի, ի խնդրոյ և յարգեանց Յովհաննէս կրօնաւորի»¹³:

Հավուց թառի մասին առանձնապես հետաքրքիր ու արժեքավոր է 1464 թվականին

Հավուց թառում գրված ճաշոցի հիշատակարանը, որը մանրամասն տեղեկութիւններ է պարունակում ժամանակի քաղաքական դրութեան և վանքի ընդհանուր վիճակի մասին.

«... Արդ, այսքան և այսու ամենայնիւ լցեալ ի բարի յարմատոյ յառաջ եկեալ սուրբ վարդապետն Դանիէլ եկն ի սուրբ ուխտս Հայոց թառ և միաբան եղև Սուրբ Ամենափրկչիս և այլ սրբութեանցս: Եւ մեծաւ յուշով և փափաքմամբ սիրով ձեռն էարկ զսուրբ և երկնամասն և փառաւոր Կաթողիկէ եկեղեցիս. և վերստին կրկին զարդարեաց և սալեց և նորոգեաց...»

...Արդ, և ես՝ անարժան ու սուտանուն աբեղայ Ստեփաննոս, որ ի վաղ ժամանակաց կայր բնական սէր և եղբայրութիւն, որ և մի վարպետի աշակերտեալ էինք ի տղայութենէ հասակից և ի պնակիտս, և սա խնդրեաց զսուրբ տառս և զգանձս աստուածային. և ես՝ անարժանս՝ հարկէցայ և գրեցի զՍուրբ գիրքս՝ զգանձս աստուածային վասն սիրոյ նոր տկար անձամբ իմով ի դառն և ի դժուար ժամանակի, որ ի մեղացն եկն ի վերայ մեր ի յանարինաց և յայլակրանից և ի շար բռնաւորաց. ի խանութեան Զահանշահին՝ որդոյ Ուսուֆին, որ մտաւ ի խորասան, և է (?) տարի զաշխարհս սահան և երբեք ու պահաց՝ ի հարկապահանջութիւն, ի տառապանս և ի շարշարանս, այնպէս և հայր զորդիս ուրանային. ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորի, որ նորոգեաց զՍուրբ էջմիածինն... ի թվիս Հայոց ԶԺԳ (1464), ի սուրբ յԱթոռս Ամենափրկչիս, ի սուրբ ուխտս Հայոց թառ: Գրեցաւ սուրբ տառս ձեռամբ Ստեփանոս անարժան արեղայի, ի սէր Դանիէլ վարդապետի: Արդ, որք ազգութի ի սմանէ կարգալով կամ արինակելով, ի յիշխելի զստացող սուրբ զվարդապետն... և զմիաբանքս Սուրբ Ամենափրկչիս՝ զՏէր Սարգիս փակակալ, զՏէր Յակոբ, զՏէր Մաթէոս, և զսիրասունդ որդիքս մեր և հոգեւոր աշակերտքս՝ կուսակրան սուրբ քահանայքս, զկազմող սորս զՏէր Յովսէփ և զՏէր Յոհաննէս...»¹⁴:

Թուրք-թաթարական տիրապետութեան ժամանակներում, երբ ողջ ժողովուրդը և Եկեղեցին տնջում էին ծանր հարկերի տակ, ուր հայրն անգամ ուրանում էր իր հարազատ զավակներին, այսպիսի անասելի դառն պայմաններում Հավուց թառի վանքը ոչ միայն պահպանելիս է եղել իր գոյութիւնը, այլև շարունակել է իր մշակութային-կրթական հանրագոյտ աշխատանքը:

Հավուց թառի մասին այնուհետև հիշատակվում է 1465—1471 թվականներին Նղ-

9 Լ. Ս. Խաչիկյան, հիշված աշխատութիւնը, էջ 315—316:

10 «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, արարեալ Քովմա վարդապետի Մեծոփեցոյ», Փարիզ, 1860 թ., էջ 53:

11 Նույն տեղում, էջ 61:

12 «Քովմա Մեծոփեցու հիշատակարանը», Թիֆլիս, 1892 թ., էջ 52, 78:

13 Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երկրորդ (1451—1480), Երեւան, 1958 թ., էջ 99:

14 Նույն տեղում, էջ 214:

վարդի և Հավուց թառի վանքերում գրված Ավետարանների հիշատակարաններում¹⁵։

Հավուց թառի վանքը նկատելի չափով ուժեղանում է ժե դարի վերջին քառորդում. ահա թե ինչ է հաղորդում այդ մասին Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին.

«Արդ, վանքս այս ի յերկրոջս ունի զթէմ և զվիճակ յատուկ, զԵրևան քաղաքն, զԳօնդ, զՆորագեօղ, զՇէնգաւիթ, զՋրվէժ, զգիւղաքաղաքն Գառնի, զԿոխդ, և զՀայոց թառ։ Ունի և զմլբատու գեօղօրայս, յորոց անու զմուլքս ի տասնէն մէկ, որք են այսորիկ...»։

Այնուհետև Սիմեոն կաթողիկոսը թվում է ըստ անունների բոլոր գյուղերը, թվով ինը հատ, որոնք վանքի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսը գնել է 5000 դրնարի ԶԶ (1487) թվականին։ Այս թվում է բազմաթիվ հողաբաժիններ, որոնք նույնպես կազմելիս են եղել վանքի սեփականությունը¹⁶։

Զաքարիա եպիսկոպոսի մահից հետո, ստեղծված քաղաքական աննպաստ պայմանների հետևանքով, Հավուց թառի վանքը խիստ թուլանում է. նրա կալվածների մեծ մասը հափշտակում են թաթար խաները, գյուղացիությունը հրաժարվում է տասանորդ վճարելուց։ Որոշ գյուղեր ամայացել ու անմարդաբնակ էին դարձել։ Զաքարիային հաջորդող Համադասպ եպիսկոպոսին հաջողվում է մասամբ վերականգնել նախկին կալվածները, սակայն վանքն իր առաջվան հզորությունն այլևս չի հասնում¹⁷։

ԺՁ դարում Հավուց թառի մասին եղած տեղեկությունները շատ սառմանափակ են։ Գրիգոր Դարանաղեցին տեղեկացնում է, որ հայոց Բարսեղ կաթողիկոսի դեմ դարի կեսերին ապստամբած եպիսկոպոսների թվումն էր և Հավուց թառի եպիսկոպոսը՝ առանց անունը հիշատակելու.

«Նաև մեծամեծ հռչակաւոր վանորէից եպիսկոպոսքն եղեն ապստամբք ի կաթողիկոսէն Բարսեղէ և եղին հակառակ կաթողիկոսք, որպէս Յոհաննակոսեանց և Կեչառուն և Հաղարծան և Հաւուց թառին...»¹⁸։

Այդ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ Հավուց թառի մասին առանձին տեղեկություններ պարունակվում են նաև որոշ ձեռագրերի

հիշատակարաններում, որոնցից մեջ ենք բերում անհրաժեշտ մասերը.

«... Արդ, սկիզբն սորա եղև ի յանեղաշէն և աստուածաբնակ գեաւդն Քանաքեռ և կատարումն եղև ի մեծ մենաստանիս Հայու թառա, ընդ հովանեաւ Ամենափրկչին և Սուրբ Աստուածածնին և ի յայլ սրբութեանցն, որք աստ կան հաւաքեալ. զրեցաւ գիրքս ի թվականիս հայոց ԶՂԲ (1543)։ Եւ սկիզբն գրոյս եղև յովիս Բ. և կատարումն աւգոստոս ԼԱ. յաղագս վայելման անձին իմոյ և մէջս յետոյ եկելոց։

Արդ, զրեցաւ ի հայրապետութեան աղգիս Հայոց Տեառն Գրիգորի և ի յարհի եպիսկոպոսութեան մեծ նահանգիս Արարատեան Տէր Ստեփանոսին...»¹⁹։

Այնուհետև Առաքել վարդապետ Գավրիթեցին հիշում է Հավուց թառի Մանվել եպիսկոպոսի անունը, որը գերի է տարվում Աստվածատուր եպիսկոպոսի հետ Սպահան, պարսից Շահաբաս առաջին թագավորի մոտ²⁰։

Այս Գավրիթեցին հիշատակում է Հավուց թառի առաջնորդ Մկրտիչ եպիսկոպոսին, որը մասնակից էր Սահակ կաթողիկոսին գոյհ հրավիր-նամակին, որն այդ ժամանակ դրոշմվում էր Պարսկաստանի խոյ քաղաքում²¹։

Այդ նույն Սահակ կաթողիկոսի հայրապետության ժամանակ (1624—1629) Դավրիթեցին հիշում է Հավուց թառի և Երևան քաղաքի առաջնորդ Համադասպ եպիսկոպոսին. «և էր սա այր խրոխտ և ճարտարաբան»²²։

Համադասպ եպիսկոպոսից հետո Հավուց թառի առաջնորդ է հիշվում Մկրտիչ եպիսկոպոսը։

Նույն դարի կեսերին, Փիլիպոս կաթողիկոսի՝ աթոռակալության ժամանակ (1633—1656), Հավուց թառի առաջնորդ է հիշվում Սիմեոն վարդապետ Զուղայեցին, որը ժամանակի նշանավոր փիլիսոփաներից և ուսյալ անձնավորություններից մեկն էր։ Առաքել Դավրիթեցու վկայությամբ, Երևան քաղաքի բնակիչները դիմում են Փիլիպոս կաթողիկոսին, խնդրելով նրան, որ իրենց առաջնորդ նշանակի հիշյալ Սիմեոն վարդապետին²³։

Սիմեոն վարդապետ Զուղայեցուց հետո Հավուց թառի առաջնորդներ են հիշատակ-

¹⁵ Լ. Ս. Խաչիկյան, «Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն երկրորդ (1451—1480), Երևան, 1958 թ., էջ 232, 314, 315։

¹⁶ Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, «Ջամբու, Վաղարշապատ, 1873 թ., էջ 277—280։

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ «Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի կամ խնցով կամ Դաւանաղեցու», Երուսաղեմ, 1915 թ., էջ 303։

¹⁹ Գարեգին աբխազիսկոպոս Հովսեփյանց, նշված աշխատությունը, էջ 93։

²⁰ «Պատմություն Առաքել վարդապետի Դաւրիթեցու», Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 10։

²¹ Նույն տեղում, էջ 179։

²² Նույն տեղում, էջ 228։

²³ Նույն տեղում, էջ 313։

վում Հովհաննես եպիսկոպոսը 1658 թվականին, Մատթեոս Զուղայեցի վարդապետը 1671 թվականին, ապա Մարկոս վարդապետը մինչև ժէ դարի վերջերը:

1679 թվականի մեծ երկրաշարժից քանդվում են վանքի համարյա բոլոր կառույվածքները: Չնայած դրան, վանքը շարունակում է իր գոյութունը՝ որպես մենաստան:

Աստվածատուր կաթողիկոսը, ցանկանալով վերականգնել վանքը, 1722 թվականին ձեռնամուխ է լինում այնտեղ մի նոր եկեղեցու կառուցմանը, սակայն հյուսիսային լեռնցիների արշավանքների պատճառով մնում է անավարտ: Բայց և այնպես վանքը որևէ կերպ դեռ շարունակում է իր գոյութունը:

Միմեոն կաթողիկոս Երևանցին, թվելով արքունի վավերագրերով վանքերին պատկանող կալվածքները, Հավուց թառի մասին հիշատակում է, որ պարսից շահ Սուլեյմանի հայտնակում է, որ պարսից կաթողիկոսի ժամանակով, տաճկաց Ռզլ թվականին, Շրջվանք որ է Ամենափրկիչն [ունէր] Ա այգի յԵրևան և Ա ջրաղաց ի Գառնի»:

Իսկ շահ սուլթան Հուսեյնի թագավորության և հայոց Աստվածատուր կաթողիկոսի հայրապետության ժամանակ՝ տաճկաց ՌՃԼԱ և Հայոց ՌՃԿԶ (1717) թվականներին, «Սրբոյ Ամենափրկիչ վանացն՝ Ա այգի ի Շնգալիթ, և Ա այգի ի Նորագեղ, և Ա այգի ի Պզտիկ գեօղն, և Ա ջրաղաց ի Գառնի»²⁴:

1679 թվականի մեծ երկրաշարժից հետո, Հավուց թառի առաջնորդներ են հիշատակվում Ստեփանոս վարդապետը 1696 թվականին, Մաղաթիա վարդապետը 1708—1726 թվականներին, որի առաջնորդության ժամանակ Աստվածատուր կաթողիկոսը ձեռնարկեց վանքի վերականգնմանը, Հովհաննես վարդապետը 1745 թվականին, Ազարիա վարդապետը 1749 թվականին:

Այդ Մաղաթիա, Հովհաննես և Ազարիա առաջնորդները, ինչպես տեղեկացնում է Միմեոն կաթողիկոս Երևանցին, վանքի համար Երևան քաղաքում գնում են այգիներ և առանձնատներ՝ իրենց պարտեզներով: Իսկ Երևանի բնակիչ ոմն Մատթեոս, անզավակության պատճառով քաղաքում ունեցած իր այգին 1747 թվականին նվիրում է Հավուց թառի վանքին²⁵:

Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացին պատմում է, որ ինքը Հայաստանի հեռավոր վայրերը ուխտի գնալու առնչությամբ (1734—1735 թվականների ժամանակաշրջանում)

այցելում է նաև Հավուց թառի վանքը և երկու գիշեր մնում այնտեղ²⁶:

ԺԼ՝ դարի երկրորդ կեսի սկիզբներին, հյուսիսային լեռնցիների կրկնվող արշավանքների պատճառով, Հավուց թառի վանքը լքվում է և ամայանում:

Միմեոն կաթողիկոս Երևանցին 1763 թվականի համար գրում էր, որ «ամայի էր վանքս այս»: Անգլիացի ճանապարհորդ Ջեյմս Մորիսն 1813 թվականին այցելելով Հավուց թառ, որը ինքն էլ տեղական այլազգի բնակիչների ձեռք է անվանել է Կրզըլ-կալա (կարմիր բերդ)՝ գտել է այն ամայի վիճակում²⁷:

Գևորգ Դ կաթողիկոսը 1868 թվականին հատուկ կոնդակով Գեղարդավանքի վանահայր Միքայել վարդապետին միաժամանակ նշանակում է Հավուց թառի վանահայր, հանձնարարելով նրան վերականգնել և վերականգնել վանքը: Սակայն Վհահափառի այդ կոնդակը մնում է անիրագործելի²⁸:

Հավուց թառի վանքը Արևելյան Հայաստանի նշանավոր կրոնական կենտրոններից մեկն է: Նա եղել է եպիսկոպոսանիստ վայր, ունեցել է իր հատուկ թեմը, որի կազմի մեջ մտել է նաև Երևան քաղաքը, ուստի որպես կանոն Հավուց թառի առաջնորդը միաժամանակ հանդիսացել է Երևան քաղաքի առաջնորդը և ներգործոն դեր է խաղացել ներկեղեցական կյանքում:

Մատենադարանի աղբյուրները «բարձրադիտակ, ականաւոր և գերահռչակ սուրբ ուխտ», «հոշակաւոր, բազմաժողով մեծ միջնաստան», «հոշակաւոր, աստուածաբնակ ուխտ», «երկնահանգէտ և սուրբ ուխտ», «հրաշալի ուխտ», «մեծ մենաստան» և այլ մեծագույն անուններով են կոչում այն: Իսկ Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչը այն դասում է Արևելյան Հայաստանի գլխավոր վանքերի շարքը, ասելով. «... եւ գլխաւոր վանորայքն Սանահինն, և Գետիկ, և Հաւարծին, և Կեչառուս, և Հաւուց թառ...»²⁹:

Հավուց թառի վանքը նշանավոր է եղել նաև իր հատուկ դպրոցով: ԺԴ դարի նշանավոր եկեղեցական գործիչ և հայտնի գրիչ Մանվել Բջնեցին, Հավուց թառի ամենափրկիչ մասունքին նվիրած իր ընդարձակ գանձում վանքի մասին գրում է.

²⁶ «Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նաղր-Շահին Պարսից», Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 6:

²⁷ Հ. Հակոբյան, «Ուղևորութիւններ, 2, Ճանապարհորդութիւն Զեյմա Մորիսի-Թավրիզից Երևան» Երևան, 1934 թ., էջ 315—317:

²⁸ «Ամենափրկիչ մենաստան ի Հայոց թառ», «Արարատ», 1871 թ., № 8, էջ 331:

²⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 295:

²⁴ «Ջամբո», էջ 140—141:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 279:

«Յընծա հրաշարան,
Ով համալսարան,
Ուխտ հռչակ անուան.
Սուրբը մենաստան.
Հայու թառ անուան,
Թառ թարգմանութեան»:

Բազմաթիվ ձեռագրեր գրվել և արտագրվել են Հավուց թառում, կամ գրվել ուրիշ տեղ, առաջ նվիրվել են այդ վանքին: Ձեռագրերի վերջնական արտագրում է, որ մեծ թիվ են կազմել այստեղ գրիչներն ու աշակերտները: Հատկապես նշանավոր են եղել Վարդգիսը և ուսուցիչներ Դավիթ քահանան, Մխիթար ուսուցիչը, Գրիգորը, Ստեփանոս Վարդապետը, Մյուս Գրիգորը, Դանիել վարդապետը, փակակալ Հովհաննես քահանան, Մյուս Հովսեփը, Վարդը, Պողոսը, Սիմեոն փառապետը և շատ ուրիշներ: Գրողներն ունեցել է նույնիսկ իր թուղթ պատրաստողները, գիրք կազմողներն ու նկարազարդողները: Այստեղ ուսումնասիրվել են ոչ միայն կրոնա-բարոյական և աստվածաբանական գիտություններ, այլև բնագիտություն, փիլիսոփայություն, քերականություն, լեզվագիտություն, նկարչություն և այլ առարկաներ:

Երգ-երաժշտության ասպարեզում մեծ հռչակ է վայելել վանքի առաջնորդ Եղիա եպիսկոպոսը, որի մասին Կիրակոս Գանձակեցին հետևյալն է գրում.

«Եղիայ ի Հաւուց թառոյ, այն՝ որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչել. եթէ բարձր և թէ ցած, և ոչ հարստահարել ընկեր զւնկեր»³⁰:

Առանձնապես հռչակված է եղել Սիմեոն Զուղայեցի վարդապետը որպես փիլիսոփա, բնագետ, քննադատ, քերականագետ, հոգևոր և թարգմանիչ: Դրա մասին շատ գովեստով է խոսում Առաքել վարդապետ Դավրիժեցին.

«... Արդ՝ նոյն Սուրբ Հոգին պատգելեաց նմա բան վճիտ և գերապանծ և շնորհալի ի քարոզութիւնս, ի հակաճառութիւնս, ի մեկնութիւնս Աստուածաշունչ Գրոց, կամ արտաքին գրոց, ի բնական քննութիւն, և ի փիլիսոփայական արուեստս, անհամեմատ և գեր ի վերոյ եղև քան զամենայն վարդապետս ժամանակիս այսր, որ ամենեքեան խոնարհեալ առ նա ուսանէին ի նմանէ դասի և այլ կերպի...»³¹:

³⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 162:

³¹ Առաքել Դավրիժեցի, էջ 309—311:
(Նառունակեի)